

MAREK WYSOCKI

Politechnika Gdańska

PROJEKTOWANIE UNIWERSALNE W PRAKTYCE PROCESÓW REWITALIZACJI

Abstract: Universal Design in the Practice of Revitalization Processes. In the Act on Revitalization of 9 October 2015, for the first time in Poland, the legal act introduced the necessity to apply the principles of universal design (Article 3 paragraph 2 point 3). The practice of investment processes in crisis areas shows that the requirements set out in the Act are not properly implemented. Regeneration processes require attention to improve the quality of life of residents. The article presents issues related to the implementation of universal design principles during revitalization processes. There is a noticeable lack of interest in this issue despite the fact that it is one of the three tasks set before local governments in the Revitalization Act, after social participation and support for people at risk of exclusion in the area of housing. The reasons for this state should be seen in a small knowledge of the issue, deficiencies in the educational process of designers and poor control on the part of local governments and central authorities. This is due to conservation conditions, which often misinterpret the right to protect cultural heritage. The self-government as its own task should guarantee the possibility of using the positive effects of the revitalization process, in particular the implementation of residents' rights to an independent and dignified life, which is required by the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

Keywords: Accessibility, friendly space for everyone, revitalization, universal design.

Wstęp

Obserwując działania samorządów w zakresie realizacji procesów rewitalizacji można odnieść wrażenie, że zagadnienia projektowania uniwersalnego nie istnieją. Mimo to, że od 2015 r. funkcjonuje *Ustawa o rewitalizacji*,¹ to w wielu projektach rewitalizacyjnych nie uwzględnia się faktu, że w art. 3 ust. 2 pkt 3 zasady projektowania uniwersalnego należy uwzględnić w przygotowaniu, koordynacji i prowadzeniu rewitalizacji, co jest jednocześnie zadaniem własnym gminy. *Ustawa o rewitalizacji*

¹ *Ustawa z 9 października 2015 r. o rewitalizacji* (Dz.U. z 2017 r. poz. 1023 z późn. zm.).

jest pierwszym aktem prawnym w Polsce, który wprowadził ten obowiązek po ratyfikacji Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych². Konwencja ONZ to dokument, który jest mało znany w środowisku projektantów i wykonawców realizujących procesy rewitalizacyjne. Tym samym mało popularna jest definicja projektowania uniwersalnego zawarta w art. 2 Konwencji³. Taką tezę można postawić obserwując realizacje rewitalizacyjne dokonane w ostatnich latach w Polsce i przysłuchując się debatom na konferencjach poświęconych problematyce rewitalizacji, gdzie ten temat praktycznie nie jest poruszany. Do postawienia tak ostrej tezy skłoniła autora również ostatnia publikacja *Rewitalizacja w praktyce*⁴ jako przedstawienie modelowych rozwiązań w wyniku ogłoszonego przez Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju konkursu Modelowa Rewitalizacja Miast (dalej jako MDM) i realizowanych pilotaży w zakresie rewitalizacji. W przytoczonej publikacji ani razu nie odniesiono się do idei projektowania uniwersalnego, nie wspominając o powiązanych z definicją tego pojęcia zasad projektowania uniwersalnego opracowanych przez Universal Design Center z Uniwersytetu Północnej Karoliny⁵.

W przytoczonej powyżej publikacji skupiono się jedynie na konieczności realizacji partycypacji społecznej i działań zapobiegających wykluczeniu społecznemu, jednak bez wskazania rozwiązań w duchu projektowania uniwersalnego. Jednocześnie przytacza się rozwiązania, które dalekie są od działań wskazanych w Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych, jako działaniach zapewniających osobom z niepełnosprawnościami samodzielny i równoprawny dostęp do przestrzeni publicznej [*Konwencja 2012*, ar. 9 i art.19].

W debacie publicznej często pojęcie *projektowania uniwersalnego* jest zastępowane pojęciem *dostępność* i tylko w odniesieniu do realizacji przestrzeni w sposób umożliwiający osobom z niepełnosprawnościami podstawowy dostęp do przestrzeni, obiektów i budynków publicznych. Często się nawet mówi o standardach minimum, co w praktyce staje się rozwiązaniami powszechnie stosowanymi. Idea projektowania uniwersalnego znacznie dalej wychodzi poza pojęcie typowej dostępności i odnosi się do poszukiwania rozwiązań, które tę dostępność gwarantują w sposób maksymalny,

² *Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku 13 grudnia 2006 r.* (Dz.U. 2012 poz. 1169).

³ *Uniwersalne projektowanie oznacza projektowanie produktów, środowiska, programów i usług w taki sposób, by były użyteczne dla wszystkich, w możliwie największym stopniu, bez potrzeby adaptacji lub specjalistycznego projektowania. Uniwersalne projektowanie nie wyklucza pomocy technicznych dla szczególnych grup osób niepełnosprawnych, jeżeli jest to potrzebne* [Art. 2 Konwencji].

⁴ [Jadach-Sepiolo *et al.* 2018]. Opracowanie wykonane na zlecenie Ministerstwa Inwestycji i Rozwoju, Departament Programów Pomocowych, w ramach umowy nr DPT/BDG-II/POPT/73/18 z 15/06/2018. Zadanie zostało współfinansowane w 85% ze środków Unii Europejskiej, w ramach Funduszu Spójności, Programu Operacyjny Pomoc Techniczna 2014-2020 oraz w 15% z budżetu państwa.

⁵ Jako twórców siedmiu zasad projektowania uniwersalnego przyjmuje się: Bettye Rosse Connell, Mike Jones, Ron Mace, Jim Mueller, Abir Mullick, Elaine Ostroff, Jon Sanford, Ed Steinfeld, Molly Story i Gregg

Vanderheiden, [*The Principles...* 1997].

tj. „w możliwie największym stopniu”. Aby zapewnić takie rozwiązania potrzebne jest wsparcie legislacyjne, które będzie promować rozwiązania pro jakościowe, a nie oparte tylko na standardach minimum.

Projektowanie uniwersalne przede wszystkim trzeba rozpatrywać nierozłącznie z zasadami projektowania uniwersalnego. To one wskazują, w jaki sposób powinny być realizowane podstawowe prawa osób z niepełnosprawnościami w zakresie samodzielnego i równoprawnego korzystania z przestrzeni publicznej. Autor w swoich publikacjach wielokrotnie przytacza, czym są i czego dotyczą zasady projektowania uniwersalnego [Wysocki 2010: 20-21; 2015: 22; 2017: 40], tak aby realizowane działania inwestycyjne brały je pod uwagę. Projektowanie uniwersalne uwzględnia maksymalną użyteczność dla osób o różnej sprawności (ang. *Equitable Use* – zasada 1), gdzie należy uwzględnić zarówno mobilność, jak i percepcję użytkownika. Rozwiązania powinny być elastyczne w użytkowaniu (ang. *Flexibility in Use* – zasada 2) i dostosowane do różnorodnych preferencji, w sposób prosty i intuicyjny (ang. *Simple and Intuitive Use* – zasada 3). W procesach rewitalizacji trzeba zadbać o czytelną i zrozumiałą informację (ang. *Perceptible Information* – zasada 4). Użytkownik zaproponowanych rozwiązań powinno być też bezpieczne, odporne na popełnienie błędów (ang. *Tolerance for Error* – zasada 5), a także wygodne w użytkowaniu ograniczające wymagany wysiłek fizyczny (ang. *Low Physical Effort* – zasada 6). Podczas projektowania należy zapewnić odpowiednią ergonomię (wielkość i przestrzeń) w sposobie korzystania z proponowanych rozwiązań (ang. *Size and Space for Approach and User* – zasada 7), a także, co przytacza Kaletsch [2009], użytkowanie powinno minimalizować postrzeganie indywidualnego użytkownika jako dyskryminujące lub stygmatyzujące (ang. *Perception of Equality* – zasada 8).

W prezentowanym opracowaniu autor skupia się przede wszystkim na realizacji zasady 6 wśród 8⁶ zasad projektowania uniwersalnego oraz praktyce realizacji procesów rewitalizacyjnych.

1. Wygodne użytkowanie bez wysiłku

Definicję projektowania uniwersalnego uszczegóławiają zasady i powiązane z nimi reguły. Poznanie tych zagadnień może umożliwić pełną i zgodną z Konwencją ONZ realizacją procesów rewitalizacji zapewniających samodzielny i równoprawny dostęp do przestrzeni publicznych. Autor chciałby się skupić na realizacji wspomnianej wcześniej zasady szóstej: *Wygodne użytkowanie bez wysiłku*. Pojęcie *Wygodne użytkowanie bez wysiłku* to konieczność stosowania w procesach rewitalizacji takich rozwiązań, które nie powodują nadmiernego wysiłku podczas użytkowania. Należą

⁶ Mimo to, że Universal Design Center Uniwersytetu Północnej Karoliny wskazuje 7 zasad, autor promuje jeszcze jedną z zasad opracowanych przez Kondrada Kaletscha tzw. *Percepcji równości* (ang. *Perception of Equality*) [Kaletsch 2009].

do nich zalecenia, które pozwolą użytkownikowi zachować naturalną pozycję ciała, nie będą wymagać użycia nadmiernej siły podczas użytkowania, będą minimalizować konieczność powtarzania czynności podczas użytkowania i przede wszystkim zminimalizują konieczność stałego wysiłku fizycznego.

Przestrzenie podlegające rewitalizacji obejmują obszary zdegradowane, na których zamieszkują często osoby w podeszłym wieku. Dlatego należy tym baczniej spojrzeć na rozwiązania, które powinny zapewnić tym osobom wygodne poruszanie się w przestrzeni publicznej. Specyfiką osób starszych jest to, że swoje decyzje o wyjściu z domu, a tym samym o swojej aktywności w lokalnej społeczności, opierają często na możliwości pokonania pewnych odległości od tego, czy mogą na swojej trasie znaleźć przyjazne dla siebie miejsca odpoczynku wyposażone w ławkę z podłokietnikami (fot. 1). Wiele z tych osób powłóczy nogami i każda nierówność chodnika utrudnia w znaczny sposób poruszanie się w przestrzeni. Stąd tzw. trasy wolne od przeszkód powinny mieć równe, antypoślizgowe nawierzchnie. Gdy na danej trasie są schody, powinny być one wyposażone w odpowiednie poręcze, najlepiej na dwóch wysokościach 75 i 95 cm, a także wysunięcia poziome poza pierwszy i ostatni stopień, aby umożliwić stabilny pochwyt. Dotyczyć to powinno każdej różnicy w terenie, mimo to, że wymagania stawiane przez warunki techniczne wymuszają stosowanie poręczy przy schodach pokonujących różnice w rzędnych terenu powyżej 50 cm⁷. Te i inne rozwiązania proponowane są w Standardach Dostępności opracowanych przez Centrum Projektowania Uniwersalnego⁸ działającego na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej.

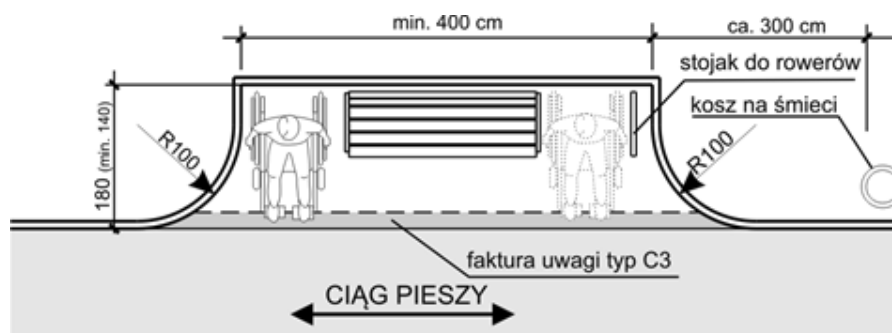

Fot. 1. Ławki zaopatrzone w podłokietniki ułatwiają wstawanie i siadanie osobom starszym

Fot. M. Wysocki (fot. 1-7).

⁷ Paragraf 133 ust.1 warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać drogowe obiekty inżynierskie i ich usytuowanie (Dz.U. nr 63 poz. 735).

⁸ Jest to jednostka powołana przez Rektora Politechniki Gdańskiej w 2014 r., której celem jest promowanie idei projektowania uniwersalnego, opracowywania standardów dostępności i działań konsultacyjnych w zakresie stanowionego w Polsce prawa.

Ryc. 1. Zagospodarowanie miejsca odpoczynku przy ciągu pieszym

Źródło: Opracowanie własne.

W opracowanych Standardach Dostępności wprowadza się zasadę, aby w odstępach co 50 – 100 m przewidzieć miejsce odpoczynku zlokalizowane poza trasą wolną od przeszkód. Miejsce to powinno być wyposażone w ławkę z oparciami i podłokietnikami. W obrębie miejsca odpoczynku wymaga się przestrzeni umożliwiającej zaparkowanie wózka inwalidzkiego. Miejsce postoju dla osoby poruszającej się na wózku powinno mieć głębokość min. 140 cm (zalecane 180 cm) i szerokość 90 cm (ryc. 1), tak aby osoba na wózku czy skuterze inwalidzkim mogła zaparkować wózek obok ławki, nie przeszkadzając innym użytkownikom poruszającym się po ciągu pieszym. Miejsce odpoczynku powinno być wydzielone od ciągu pieszego fakturą w postaci specjalnej płytki chodnikowej typu C1⁹ lub zabruku z kostki kamiennej łamanej. Jako zalecenie proponuje się przy każdym z miejsc odpoczynku zainstalować stojak dla rowerów. Przykład zrealizowanych miejsc odpoczynku podczas prowadzonych prac rewitalizacji w dzielnicy Chylonia w Gdyni przedstawia fot. 2.

Fot. 2. Jedno z miejsc odpoczynku na terenie dzielnicy Chylonia, poddanej rewitalizacji w 2018 r.

⁹ Systematyka oznaczeń fakturowych jako specjalnie dedykowanych osobom z niepełnosprawnościami wzroku jest zawarta w Karcie nr 2 Standardów Dostępności jako rozwiązanie systemowe Fakturowych Oznaczeń Nawierzchniowych (FON) opracowanych przez Centrum Projektowania Uniwersalnego Politechniki Gdańskiej.

Uwarunkowania terenowe pasa drogowego często uniemożliwiają ustawienie odpowiedniej ławki, dlatego coraz popularniejszym rozwiązaniem jest ustawianie siedzisk tzw. przysiadków w celu chwilowego odpoczynku. W 2017 r. międzyuczelniany zespół składający się z pracowników Akademii Sztuk Pięknych w Gdańsku i Politechniki Gdańskiej opracował zestaw przysiadków w ramach realizowanego wspólnie projektu Smart City Seat (SCS)¹⁰. Projekt ma na celu rozwiązanie istotnych potrzeb społecznych wynikających z potrzeby poprawy jakości życia osób w podeszłym wieku. Jednocześnie ze względu na swoją konstrukcję może zapewniać bezpieczeństwo pieszym jako separator od ruchu rowerowego i kołowego. Wzmocniona konstrukcja pozwala na zastosowanie zespołu przysiadków jako fizycznej bariery chroniącej pieszych. Żelbetowa konstrukcja, mocne fundamentowanie, odpowiednie ustawienie oraz kształt utrudniają celowe sforsowanie bariery samochodem. Obecnie prototyp jest testowany w przestrzeni Gdyni (fot. 3 i 4) i przygotowywany do pierwszego wdrożenia.

Fot. 3. Prototyp przysiadaka opracowany we współpracy Akademii Sztuk Pięknych i Politechniki Gdańskiej.

Fot. 4. Wiceprezydent Gdyni Marek Stępa testujący nowy przysiadak przy przystanku autobusowym Wzgórze Maksymiliana

¹⁰ W ramach zgłoszonego w Urzędzie Patentowym RP prawa do ochrony wzoru przemysłowego pod numerem Wp.25471 przedstawiono grupę wzorów przysiadaka miejskiego z funkcją smart. Autorami są I. Dzierżko-Bukał, T. Kwiatkowski, W. Sęczawa, M. Średniawa i M. Wysocki.

2. Proces rewitalizacji a dostępność

Zagadnienia projektowania uniwersalnego powinny być brane pod uwagę na każdym etapie planowania procesów rewitalizacyjnych. Już samo zaproszenie do włączenia się w proces partycypacji powinien zabiegać o udział w nim osób zagrożonych wykluczeniem. Zaproszenia i dokumenty powinny być przygotowywane w formach dostosowanych do różnej percepcji uczestników, w tym w formach łatwych do czytania i zrozumienia, które odpowiadają osobom starszym i z niepełnosprawnością intelektualną. Odpowiednie przygotowanie warsztatów partycypacyjnych, w miejscach dostosowanych do potrzeb osób z różną niepełnosprawnością zapewnia szeroki udział tych osób, których potrzeby nie zawsze są brane pod uwagę. Skupienie się jedynie na przekazaniu informacji poprzez media społecznościowe ogranicza w dużej mierze aktywność osób starszych (obecnych 70 i 80-latków¹¹) w procesie partycypacji.

Dostępność przestrzeni publicznych wymaga, aby odpowiadała ona potrzebom osób z różnymi ograniczeniami w zakresie mobilności i percepcji, była wygodna i bezpieczna. Odpowiednio zaprojektowana wpływa istotnie na aktywność osób starszych i z niepełnosprawnościami, zapewniając im samodzielne funkcjonowanie, a tym samym niezależne życie. W społecznościach lokalnych małych miast jest to szczególnie zauważalne, gdzie procesy demograficzne, starzejące się społeczeństwo i emigracja młodych ludzi powoduje, że samodzielne funkcjonowanie staje się dużym problemem. Stąd zagadnienia związane z realizacją procesów rewitalizacji z wykorzystaniem zasad projektowania uniwersalnego stają się horyzontalnym działaniem w celu poprawy jakości życia mieszkańców.

W dużej części lokalne programy rewitalizacji obejmują obszary objęte ochroną konserwatorską, co utrudnia, ale nie powinno blokować wprowadzenia rozwiązań opartych na koncepcji projektowania uniwersalnego. W powszechnej opinii przyjęło się sądzić, że na terenach objętych ochroną konserwatorską najlepiej stosować kamień i to w wydaniu najtańszym, czyli w postaci kostki kamiennej łamanej, co niestety wpływa na jakość życia osób w podeszłym wieku, często borykających się z ograniczeniami w mobilności. Trudno zrozumieć ten upór ze strony służb konserwatorskich, gdy istnieją pozytywne przykłady stosowania innych typów kostki kamiennej. Można wskazać polskie przykłady rewitalizacji ul. Floriańskiej w Krakowie czy niedawno wykonanej nawierzchni na fragmentach Rynku Głównego we Wrocławiu (fot. 5). Ten ostatni przykład jest wart wskazania, gdyż stworzona wygodna posadzka do poruszania osób na wózkach znana jest pod hasłem „szpilkostrada¹²”. Jest to sześciometrowy pas z kostki kamiennej ciętej z nawierzchnią płomieniowaną wokół rynku w miejscu poprzedniej nawierzchni z kamiennego bruku. W ten sposób trakt

¹¹ Młodszy seniorzy w wieku 50-60 lat są bardziej obeznani z Internetem i mediami społecznościowymi niż ich rodzice, którzy zetknęli się z procesami cyfryzacji już po zakończeniu swojej aktywności zawodowej.

¹² Odnowiona nawierzchnia na rynku we Wrocławiu dostała wyróżnienie w dorocznym konkursie Fundacji Integracja i TUP-u na „Lidera Dostępności – 2016” w kategorii przestrzeń publiczną.

Fot. 5. Wygodna dla wszystkich nawierzchnia wokół wrocławskiego rynku

Fot. 6. Kostka kamienna łamana jako nowa nawierzchnia rynku w Gniewie

spacerowy wokół rynku stał się bardziej bezpieczny dla osób poruszających się na wózkach, osób starszych, ale jednocześnie osób z małymi dziećmi czy miłośniczek chodzenia na szpilkach. To jedynie potwierdza fakt, że przestrzeń przyjazna osobom z niepełnosprawnościami jest przyjazna również innym użytkownikom przestrzeni.

Dziwi zatem fakt, że w wielu innych miejscach poddanych rewitalizacji nadal stosuje się kostkę kamienną łamaną. Taką kostkę na płycie rynku zaproponowano podczas rewitalizacji Starego Rynku w Gniewie (fot. 6), choć przygotowana diagnoza i Lokalny Program Rewitalizacji wskazywał, że bariery architektoniczne znacznie utrudniają funkcjonowanie osób starszych i osób z niepełnosprawnością [*Lokalny Program Rewitalizacji...*: 50].

Podczas rewitalizacji w Gniewie zabrakło również podstawowych działań, które w sposób istotny zwiększyłyby dostępność lokali usługowych zlokalizowanych w pierzejach rynku. Nie podjęto próby tzw. optymalizacji dostępności, czyli zagwarantowania dostępu do jak największej ilości przestrzeni usługowych. Jest to zgodne z definicją projektowania uniwersalnego zawartą Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych.

Fot. 7. Progi do lokali użytkowych w podcieniach gniewskich kamienic przy rynku

Nawet tak niewielkie bariery architektoniczne, jak 5-10 cm progi w lokalach usługowych zlokalizowanych podcieniach kamienic po zachodniej stronie rynku nie zostały zniwelowane (fot. 7).

Podsumowanie

Mimo obowiązującego prawa w procesach rewitalizacji w wielu programach rewitalizacji nie uwzględnia się zasad projektowania uniwersalnego, choć jest to jeden z priorytetów polityki unijnej, Jakie są przyczyny tego stanu rzeczy? Jedną z nich to prawdopodobnie wynik zaniedbań edukacyjnych i braku doświadczeń w stosowaniu projektowania uniwersalnego przez projektantów. Brakuje również większego zrozumienia dla idei dostosowania przestrzeni przez służby konserwatorskie, choć w tej materii widać pozytywne zmiany, jak przedstawiony przykład wrocławskiej „szpilkostrady”. Można stwierdzić, że zawodzi również kontrola na poziomie samorządów lokalnych, którego zadaniem własnym jest prowadzenie procesów rewitalizacji zgodnie z zapisami zawartymi w *Ustawie o rewitalizacji*. Nakłada się na to brak obowiązujących standardów dostępności, które uwzględniałyby rozwiązania przyjazne osobom o różnych potrzebach w zakresie mobilności i percepcji.

W 2019 r. planowane jest uchwalenie *Ustawy o dostępności*¹³, która ma wprowadzić obowiązek dostosowania obiektów, jednak po pierwszych czytaniach projektu tej *Ustawy* można zauważyć w niej brak wprowadzenia zagadnień projektowania uniwersalnego do systemu edukacji i odwołania się do zmian w *Ustawie prawo budowlane*. W projekcie *Ustawy o dostępności* wprowadzono konieczność poddania się instytucji publicznych i podmiotów korzystających ze środków publicznych obowiązkowej certyfikacji w zakresie dostępności. Wprowadza się również konieczność powołania koordynatorów dostępności, których zadaniem byłaby kontrola inwestycji realizowanych przez jednostki samorządu terytorialnego. Spotkało się to jednak z dużym sprzeciwem samorządów lokalnych na które nałożono dodatkowe obowiązki bez wskazania źródła finansowania.

Jaki będzie ostateczny kształt tej *Ustawy* trudno jest przewidzieć, ale samorządy już teraz mogą wprowadzać takie mechanizmy, które pozwoliłyby na realizację swoich zadań, w tym procesów rewitalizacyjnych zgodnie z zasadami projektowania uniwersalnego. Przyjęcie odpowiedniej strategii budowy miasta przyjaznego wszystkim autor opisał w swoim artykule *Tworzenie miasta przyjaznego wszystkim* [Wysocki 2017]. Przedstawił tam szeroko proces wdrażania standardów opartych na koncepcji projektowania uniwersalnego, które samorządy mogłyby uwzględniać w procesach rewitalizacji. Działania rewitalizacyjne w swoim założeniu mają służyć poprawie jakości życia mieszkańcom, co w odniesieniu do rozwiązań przestrzennych wiąże się z koniecznością stosowania zasad projektowania uniwersalnego. Jest to zarazem koniecz-

¹³ Projekt *Ustawy o dostępności* planowany jest do poddania konsultacjom w 2019 r.

ność i wyzwanie, któremu powinny sprostać gminy realizujące procesy rewitalizacyjne na swoim terenie, ale także projektanci dostosowując swoje rozwiązania do potrzeb użytkowników, w tym potrzeb osób starszych i z niepełnosprawnościami.

Literatura

- Jadach-Sepioło A., Kułaczowska A., Mróz A. (red), 2018, *Rewitalizacja w praktyce. Modele rozwiązań jako rezultaty konkursu Modelowa Rewitalizacja Miast i pilotaży w zakresie rewitalizacji*. Wyd. Krajowy Instytut Polityki Przestrzennej i Mieszkalnictwa.
- Kaletsch K., 2009, *The Eighth Principle of Universal Design*, [w:] *Design for All* [online]. Newsletter Design For All, Vol-4, 2009. New Delhi: Institute of India: 67-72, [http://www.designforall.in/newsletter_March2009.pdf, dostęp online: 25.06.2009].
- Wysocki M., 2010, *Projektowanie otoczenia dla osób niewidomych. Pozawzrokowa percepcja przestrzeni*. Wyd. Politechniki Gdańskiej, ISBN 978-83-7348-341-5.
- Wysocki M., 2015, *Przestrzeń publiczna przyjazna seniorom*. Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, ISBN 978-83-65029-12-6.
- Wysocki M., 2017, *Tworzenie miasta przyjaznego wszystkim*, [w:] *Miasto dostępne jako jedno z wyzwań zintegrowanego planowania*, K. Solarek (red). Studia KPZK PAN, t. CLXXVI: 37-57.
- The Principles of Universal Design*, NC State University, 1997, [http://www.design.ncsu.edu/cud/pubs_p/docs/poster.pdf, dostęp online: 30.05.2009].
- Akty prawne i normy:**
- Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych*, (Dz.U. 2012 r., poz. 1169).
- Krajowa Polityka Miejska 2023 z. 20 października 2015 r.*, [https://www.mir.gov.pl/media/10252/Krajowa_Polityka_Miejska_20-10-2015.pdf, dostęp online: 27.10.2015].
- Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Gniew na lata 2016-2023*, Załącznik do Uchwały Nr XXIII/245/17 Rady Miejskiej w Gniewie z 12 kwietnia 2017 r., [http://bip.gniew.pl/Article/get/id,19487.html].
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie*, (Dz.U. 2002, nr 75 poz. 690 z późn. zm.).
- Standardy Dostępności dla Miasta Gdyni, Zarządzenie Prezydenta Miasta Gdyni nr 10740/13/VI/U z. 17 maja 2013 r.*
- Ustawa o dostępności* – projekt. 2019.
- Ustawa prawo budowlane*, 1994 (Dz.U. 1994 nr 89 poz. 414 z późn. zm.).
- Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (Dz.U. z 2003, nr 80 poz. 717 z późn. zm., tekst jednolity: Dz.U. z dn 10.02.2015 r., poz. 199).
- Ustawa o rewitalizacji z 9 października 2015 r.* (Dz.U. 2016 poz. 1777).
- Wytyczne w zakresie realizacji zasady równości szans i niedyskryminacji, w tym dostępności dla osób z niepełnosprawnościami oraz zasady równości szans kobiet i mężczyzn w ramach funduszy unijnych na lata 2014-2020*, [https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/dokumenty/wytyczne-w-zakresie-realizacji-zasady-rownosci-szans-i-niedyskryminacji-oraz-zasady-rownosci-szans/, dostęp online: 06.11.2015].